Universiteit
Leiden
The Netherlands

De actuele betekenis van 'weerbare democratie' (nawoord)

Cliteur, P.B.; Rijpkema, B.; Cuperus, R.; Cliteur, P.

Citation
Cliteur, P. B. (2014). De actuele betekenis van 'weerbare democratie' (nawoord). In B. Rijpkema, R. Cuperus, & P. Cliteur (Eds.), *Elseviers politieke bibliotheek* (pp. 155-205). Amsterdam: Elsevier Boeken. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/36292

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/36292

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

WAT TE DOEN MET

ANTI

DEMOCRATISCHE PARTIJEN?

De oratie van George van den Bergh uit 1936

INGELEID DOOR BASTIAAN RIJPKEMA
MET EEN VOORWOORD VAN RENÉ CUPERUS
EN EEN NAWOORD VAN PAUL CLITEUR

ELSEVIER

Cliteur, Paul, "De actuele betekenis van 'weerbare democratie'", in: Bastiaan Rijpkema, red., *Wat te doen met antidemocratische partijen: de oratie van George van den Bergh uit 1936*, Ingeleid door Bastiaan Rijpkema, met een voorvoord van René Cuperus en een nawoord van Paul Cliteur, Elsevier, Amsterdam 2014, pp. 155-205.

NAWOORD – PAUL CLITEUR[1]

De actuele betekenis van 'weerbare democratie'

De Egyptisch-Duitse schrijver Hamed Abdel-Samad (1972) bespreekt in zijn boek *Der islamische Faschismus: Eine Analyse* (2014) wat enige tijd geleden de 'Arabische Lente' werd genoemd. Tegenwoordig wordt ook wel gesproken van 'Arabische herfst' of erger.[2] Wat Abdel-Samad probeert te laten zien, is hoe islamistische bewegingen als de Moslimbroederschap[3] – en we zouden IS daar inmiddels waarschijnlijk aan toevoegen – verwantschap vertonen met wat in de jaren dertig van de twintigste eeuw werd aangeduid als 'fascisme'.[4]

Hij laat ook zien hoe dat fascisme uit de jaren dertig grote invloed heeft uitgeoefend op islamistische bewegingen in het Midden-Oosten, onder meer in navolging op (en in aansluiting bij) Jeffrey Herfs *Nazi Propaganda for the Arab World* (2010).[5]

Abdel-Samad geeft aan dat het zijn ambitie is 'de totalitaire elementen van het islamisme met die van het fascisme te vergelijken'.[6] Door die focus op totalitarisme heeft het werk van Abdel-Samad dus ook enige verwantschap met dat van de Nederlandse jurist en politiek filosoof David Suurland (1975) die de overeenkomst tussen islamisme en totalitarisme (waarvan het fascisme een uitingsvorm is) heeft onderzocht. [7]

Abdel-Samad ziet, net als Suurland, het fascisme als een 'politieke religie'.[8] De aanhangers van die religie geloven dat zij in het bezit zijn van een absolute waarheid. Helemaal boven in de hiërarchie staat een onfeilbare leider die met een heilige opdracht de vijanden van de natie beweert te moeten vernietigen.

De fascistische ideologie deelt de wereld in in vrienden en vijanden, en vergiftigt aanhangers met haat en ressentiment. Het fascisme richt zich tegen de moderniteit, tegen de Verlichting, tegen het marxisme, tegen de Joden, en verheerlijkt opofferingsbereidheid tot in de dood.[9] Al deze eigenschappen vinden we ook bij het islamisme, zegt Abdel-Samad.[10]

Fascisme en islam zijn dus niet identiek volgens Hamed Abdel-Samad, maar in de islam zijn wel degelijk elementen te onderkennen die men als fascistisch kan kwalificeren. Abdel-Samad formuleert zijn these met de woorden dat 'fascistoïde gedachtengoed niet pas met de opkomst van de Moslimbroederschap in de islam ingang heeft gevonden, maar dat het reeds in de oergeschiedenis van de islam besloten ligt. Ik verdedig dat de religieuze pluriformiteit op het Arabisch Schiereiland door de islam beëindigd is, dat het van zijn aanhangers onvoorwaardelijke gehoorzaamheid eist en dat het geen afwijkende meningen duldt en naar wereldheerschappij streeft'.[11]

De hier getypeerde houding, zegt Abdel-Samad, is in de islam dominanter dan de meer vreedzame krachten die *ook* in de islam te onderkennen zijn. Daarom kan men spreken van de heerschappij van *'Islamofaschismus'*.[12]

Abdel-Samad ontkent dus niet (het is goed om dat nog een keer te benadrukken) dat in de islam ook vreedzame kanten zijn aan te wijzen. Alleen zijn die *nu* niet dominant. Het zijn de

meest gewelddadige elementen die tegenwoordig op de voorgrond treden.

Dat lijkt mij een interessante stelling, omdat hij de islam (evenmin als welke andere godsdienst ook) niet veroordeelt als ten eeuwigen dage gedoemd tot gewelddadigheid. Of voor wie erg gehecht is aan dat jargon: hij doet geen uitspraak over de 'essentie' van de islam. Wat hij doet, is aangeven hoe die islam zich *op dit moment* toont – en dat is dus niet van zijn meest gunstige zijde.

Misschien is een vergelijking met het christendom verhelderend. Het kan zijn dat het christendom een religie van liefde is. Maar die kant van het christendom kwam niet zo goed over het voetlicht toen op instigatie van het Vaticaan Giordano Bruno (1548-1600) in 1600 vanwege zijn kosmologische opvattingen op de brandstapel werd gezet.[13] De vreedzame kant van het christendom kwam ook niet zo goed naar voren toen in 1633 Galileo Galilei (1564-1642) naar het Vaticaan werd gesommeerd om zijn stellingen te herroepen die hij een jaar daarvoor had geponeerd in zijn boek over de twee wereldsystemen.[14] De meer vreedzame kant van het christendom kwam eveneens slecht over het voetlicht toen paus Urbanus II (circa 1042-1099) op het Concilie van Clermont opriep tot de eerste kruistocht in 1095.[15] De paus zei niet: 'Wie van jullie zonder zonde is, laat die als eerste een steen naar haar werpen' (Joh. 8:11), maar meer iets in de trant van: 'Pak vooral de steen op, wie als eerste gooit, is als eerste in de hemel.' Of, zoals Carl Schmitt (1888-1985) benadrukt: 'Ook in de duizendjarige strijd tussen christendom en islam is nooit een christen op de gedachte gekomen dat men uit liefde voor de Saracenen of de Turken Europa in plaats van het te verdedigen, aan de islam

zou moeten uitleveren.'[16] In onze tijd zien we echter een andere kant van het christendom. En net als het christendom is de islam niet *per se* veroordeeld tot gewelddadigheid, wil Abdel-Samad maar zeggen.

Ziekte en diagnose

De stelling van Abdel-Samad dat het fascisme niet identiek is aan de islam, maar ook bronnen in de islam heeft, lijkt mij daarom ook sterk verwant met die van de Franse wetenschapper Abdelwahab Meddeb (1946) in zijn boek *La Maladie de l'Islam* (2012). Meddeb stelt dat de islam *op dit moment* ziek is.[17] De Amerikaanse president Barack Obama sprak van ISIL – of IS, de soennitisch-islamitische terreurbeweging die in 2014 grote delen van Irak en Syrië heeft ingenomen om daar een kalifaat te stichten – als een 'ziekte'.[18] Hij zei: *'From the government and peoples across the Middle East there has to be a common effort to extract this cancer, so that it does not spread.'* Wij hopen op beterschap, zeker, maar de ziekte kan niet worden ontkend. In de uitdrukking 'ziekte van de islam' ligt nog een andere suggestie besloten: je zou kunnen stellen dat de islam een *gebrekkige weerstand* heeft tegen een fenomeen als het fascisme, waarmee het, ergens in de jaren dertig, besmet is geraakt.

Belangrijk bij ziekte is een goede diagnose. De dokter moet immers weten wat te doen. In de Middeleeuwen dacht men dat men veel moest bidden.[19] Maarten Luther (1483-1546) geeft het goed weer wanneer hij in zijn *Tischreden* (1531-1546) zegt: 'Ik geloof dat bij alle zware ziektes de duivel de bedenker en aanstichter is' (*'Ich glaube, dass bei allen schweren Krankheiten der Teufel der Urheber und Anstifter ist'*).[20]

Wanneer wij nu passages als deze lezen, zijn wij gewend ze met een zekere mildheid te becommentariëren. Zo werd er nu eenmaal gedacht. Maar wat wordt vergeten, is dat deze houding – en die was dominant – de wetenschappelijke benadering van infecties en andere aandoeningen eeuwenlang op achterstand zette.[21] Toen de pest de bevolking in Europa zo ongeveer halveerde, gingen de mensen bij elkaar zitten in de kerk om te bidden. Daardoor werd het gevaar van besmetting alleen maar *nog groter* en kon de ziekte zich nog sneller verbreiden.

Het probleem van de diagnose heeft ook relevantie voor de aanpak van religieus terrorisme.[22] Wie denkt dat we nu de Moslimbroederschap en IS hebben omdat Salman Rushdie provocerende boeken schrijft, Geert Wilders en Theo van Gogh nare films maakten en Kurt Westergaard Deense cartoons publiceert met te weinig 'respect' voor godsdienst, is in feite als Luther: het getuigt van een totaal verkeerde opvatting over de oorzaken van een (maatschappelijke) kwaal. Oorzaak en gevolg worden verward.

Die verwarring heeft ook het Nederlandse antiterrorismebeleid van opeenvolgende regeringen gekenmerkt. De vraag is of we ons daarvan voldoende hebben bevrijd. De Hofstadgroep[23] en de Syrië-gangers in Nederland zijn evenmin het gevolg van te weinig 'begrip', 'respect' en 'dialoog' als de Moslimbroederschap in Egypte, IS in Irak en Syrië, en de Taliban in Afghanistan dat zijn. Je kunt ook zeggen: ook in Nederland heeft het kabinet, in lijn met Luthers suggestie, te veel zitten bidden in de hoop dat de kwaal vanzelf verdwijnt, in plaats van – zoals de Britten zeggen – de tijger in de ogen te kijken (of in het Nederlands: de koe bij de horens te vatten). Met mooie praatjes over 'respect', 'dialoog', 'begrip' en 'tolerantie' oogst

een polderbestuurder weliswaar in eigen kring groot succes ('hij laat zich niet gek maken' en wordt niet 'meegesleurd door de waan van de dag'), maar theoterroristen[24] moeten daar waarschijnlijk erg om lachen. De goedpraters zijn wat Lenin 'nuttige idioten' noemde.[25]

'Polarisatie'

Het boek van Abdel-Samad is in Duitsland inmiddels een bestseller. Hoe valt dat te verklaren? Verwante geesten als Bassam Tibi[26] en Necla Kelek[27] stuitten nog op veel weerzin. Zou Abdel-Samad ook in Nederland kunnen doorbreken? Is het denkbaar dat ook in Nederland iemand als Abdel-Samad enig gehoor zou kunnen vinden in kringen van beleidsmakers, in plaats van de sluwe islamist Tariq Ramadan, die om een of andere reden in Nederland altijd weer van stal wordt gehaald door ambtenaren van ministeries die dagprogramma's over integratie organiseren?

Laten we niet te vroeg juichen. De Duitsers hebben door de geschiedenis namelijk een scherper ontwikkeld besef dan de Nederlanders dat een democratie van binnenuit kan worden bedreigd. Volgens Nederlanders kan het gevaar alleen maar 'van buiten' komen. Dat is natuurlijk allemaal heel sympathiek (zij het een beetje naïef) maar het verklaart ook waarom Nederlanders betrekkelijk weerloos zijn wanneer zij worden geconfronteerd met antidemocratische tendenzen *binnen* de Nederlandse samenleving (wat wordt genoemd '*home-grown terrorism*').

Een mooi voorbeeld daarvan is het gewelddadig islamisme van eigen bodem. Wat Nederlanders vooral vrezen, is scepsis ten aanzien van goede ontwikkelingen die zich in de wereld

toch overduidelijk aftekenen. Wie rond 2000 (eventueel in scepsis gesterkt door 11 september 2001) twijfelde of het wel de goede kant uitging met de 'multiculturele samenleving', werd verdacht van 'alarmisme' of het 'inspelen op angstgevoelens'.[28]

Dat overmatig optimisme, of die angst voor wat wordt gezien als pessimisme, betekent dan ook dat Nederlanders doorgaans worden 'overvallen' door bewegingen als de Hofstadgroep (resulterend in de moord op Theo van Gogh) en, meer recentelijk, door de Syrië-gangers. Wanneer zij worden gedwongen zich daarover uit te spreken – meestal na een ramp, een moeilijk te loochenen feit of een gebeurtenis die aantoont dat er toch echt iets aan de hand is – verklaren Nederlandse politici en bestuurders doorgaans de ontwikkelingen 'totaal onbegrijpelijk' te vinden. Zij denken ook dat 'niemand dat had kunnen voorzien'. Doorgaans zijn zij ook 'geschokt'.

Typerend is het actieplan dat de Nederlandse regering, nu toch wel enigszins verontrust door de moord op Theo van Gogh in 2004, nog in 2007 deed uitgaan (en dat tot 2011 zou gelden), met als titel: *Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011*.[29]

Die titel spreekt voor zich – het was óók een actieplan tegen *polarisatie*. Nu kun je moeilijk zeggen dat terroristen die individuen naar het leven staan – zoals Mohamed Geele, die op 1 januari 2010 probeerde Kurt Westergaard te vermoorden, na met een bijl zijn huis te zijn binnengedrongen[30] – of die bereid zijn in een ander land een heilige oorlog te gaan uitvechten, 'polariseren'. Osama bin Laden 'polariseert' niet; ayatollah Khomeini evenmin. Wat kan de Nederlandse overheid dan wel bedoelen als ze aangeeft 'polarisatie' te willen bestrijden?

Het valt te vrezen dat de Nederlandse overheid doelt op diegenen die *waarschuwen* tegen de radicalisering van het hedendaags religieus terrorisme. Daardoor werden eigenlijk (i) terroristen en (ii) diegenen die waarschuwen tegen het terrorisme op één lijn geplaatst. Voor de Nederlandse overheid gold: een realistische analyse van de situatie wordt gezien als 'polarisering'. De politici en bestuurders die het meest gefaald hebben in hun analyse van de maatschappelijke en politieke situatie, worden het meest geprezen; om hun 'rustige toon', de 'respectvolle benadering' en de waardigheid die zij uitstralen.

De Nederlandse regering dacht ergens tussen 'polarisering' en 'radicalisering' 'het juiste midden' te moeten houden. Met andere woorden: als je niet 'polariseert', dan kun je *daarmee* het 'extremisme' binnen de perken houden.

De toenmalige Koningin vatte die houding goed samen in haar kersttoespraak van 25 december 2004. Koningin Beatrix (1938) zei toen: 'Extremisme, in woord en daad, splijt de gemeenschap.' Dat was niet alleen hoe de Koningin er zelf over dacht, zij sprak hier iets uit wat de houding weerspiegelde van de regering en de politiek-bestuurlijke elite. Wat in dat citaat werd uitgesproken, is vergelijkbaar met talloze uitspraken van Nederlandse politici, maar het moet gezegd: de Koningin vatte het opvallend kort en bondig samen – beter eigenlijk dan menig ander.

Het was – helaas – wel een verkeerd signaal. Het 'extremisme van de daad' (lees: een jihadistische aanslag op een kernprincipe van de democratie, namelijk het recht om te kritiseren, van mening te verschillen, een godsdienst aan te bevelen maar ook om een godsdienst te verwerpen)[31] kan alleen maar door 'het woord' worden gecorrigeerd. Tegen 'extre-

misme van de daad' moet je – en kun je niet anders dan – 'polariseren met het woord'. Wanneer je dat tegenspreken van jihadisten en andere theoterroristen associeert met 'het zaaien van haat en verdeeldheid' (ook termen die voorkwamen in de kersttoespraak van de Koningin), dan plaats je eigenlijk diegenen in de beklaagdenbank die de democratische rechtsorde verdedigen tegen de krachten die deze ondermijnen.

Het is natuurlijk juist dat een staatshoofd mensen in de samenleving met elkaar moet verbinden. Maar in de democratie moet je ook dingen willen en durven uit te sluiten. Een weerbare democratie sluit fascisme uit. Wie zo ruimhartig is dat hij ook extremisme niet wil 'uitsluiten', graaft zijn eigen graf.[32]

Daarmee zijn we terug bij de kern: de rede van Van den Bergh en de weerbare democratie, een actieve houding – ter verdediging van de democratie. We zouden daarin misschien wel wat meer van de Duitse en wat minder van de Nederlandse benadering kunnen gebruiken.

De weerbare democratie

Ik wil nu de drie elementen van het begrip 'weerbare democratie', zoals Rijpkema en ik dat hebben onderscheiden in 'The Foundations of Militant Democracy' (2012), van wat meer commentaar voorzien.[33]

Meteen wordt dan duidelijk wat de betekenis is van het werk van Van den Bergh voor de huidige tijd, in het bijzonder voor Nederland. Zijn werk krijgt een hernieuwde betekenis tegen de achtergrond van de herleving van het fascisme, zoals we dat binnen het islamisme van onder meer IS aantreffen.

Zoals gezegd, in 'The Foundations of Militant Democracy' hebben Rijpkema en ik geprobeerd de grondgedachte van de

weerbare democratie samen te vatten aan de hand van drie gezichtspunten. De opvatting van de weerbare democratie gaat ervan uit dat:

- Een democratie *ideologisch verdedigd* moet worden, hier en elders
- Een democratie *niet* met een gewone meerderheid mag worden *afgeschaft*
- Het ook *niet bepleit* mag worden dat een democratie met gewone meerderheid wordt afgeschaft.[34]

Wij hebben toen ook betoogd dat Van den Bergh die gedachte in Nederland het meest prominent heeft weergegeven. Zijn werk is verwant met dat van Karl Loewenstein (1891-1973).[35] Maar Van den Bergh formuleert het naar ons idee allemaal beter. Zijn werk is ook verwant met dat van Karl Popper (1902-1994).[36] Maar ook hier geldt: Popper verdedigt de weerbare democratie tussen de regels door, in voetnoten kan men eigenlijk wel zeggen,[37] terwijl Van den Bergh een doorlopend goed gestructureerd betoog presenteert. Van den Bergh verdient het dus als geen ander om als de vader van de weerbare-democratiegedachte te worden geëerd.

Het lijkt ook evident dat die theorie weer bijzonder actueel is. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te voeren.

Als eerste misschien het debacle in Irak. In 2003 werd de dictator Saddam Hoessein (1937-2006) verdreven door een internationale coalitie onder leiding van de Verenigde Staten. Er werd een nieuwe regering gevormd die democratie zou moeten brengen. In 2005 kwam na verkiezingen Nouri Maliki (1950) als premier bovendrijven. In 2011 verlieten de Amerikaanse troepen Irak. Het bracht niet de rust waarop werd gehoopt. In razendsnel tempo wist de terreurorganisatie IS grote

delen van Irak te veroveren, waarmee een succes voor het islamistisch radicalisme werd geboekt zoals we dat niet meer hadden gezien sinds de Iraanse revolutie van 1979.[38] Is democratie een illusie in dit deel van de wereld?

Een tweede ontwikkeling die te denken geeft, is de Arabische Lente, waarmee ik deze bijdrage begon. Op 18 december 2010 begon een reeks opstanden in Tunesië, Egypte, Libië, Syrië en Jemen waarbij dictators van de troon werden gestoten en het volk meer democratie leek te eisen. Maar veel van die opstanden eindigden of in een burgeroorlog (zoals in Syrië) of in grote successen voor islamistische bewegingen die de vrijheid van religie, de vrijheid van meningsuiting en andere burgerlijke vrijheden smoorden (zoals in Tunesië, waar het allemaal begonnen was).[39]

Een derde ontwikkeling die het vraagstuk van de weerbare democratie actueel maakt, betreft de successen van het religieus terrorisme of *'theoterrorism'*, in het bijzonder het theoterrorisme van islamistische signatuur. Het islamisme heeft in zijn sjiitische variant sinds 1979 in Iran vaste voet aan de grond gekregen en dat regime bestaat nu meer dan dertig jaar. Het islamisme kan nu in zijn soennitische variant een staat onder controle krijgen, de successen van IS in Irak lijken daar althans op te wijzen. Verder blijkt het islamistisch theoterrorisme in staat om overal ter wereld aanslagen te plegen en is het gewikkeld in een asymmetrische oorlogvoering met natiestaten.

Ik zal nu proberen om de relevantie van deze ontwikkelingen te beschouwen tegen het licht van elk van de drie elementen van het weerbare-democratiebegrip. Daarbij zal er vooral aandacht zijn voor de eerste en de derde dimensie.

De democratie ideologisch verdedigd

Laten we beginnen met de eerste dimensie van het weerbare-democratiebegrip: de stelling dat democratie moet worden verdedigd. Dit is misschien wel het moeilijkst te begrijpen onderdeel van het begrip 'weerbare democratie', althans ik vermoed dat velen zich hierbij weinig kunnen voorstellen. De gedachte hierbij is dat alles wat niet wordt 'onderhouden', 'hooggehouden' en 'gearticuleerd' op de lange duur sleets raakt en vergaat. Een vriendschap moet worden onderhouden in die zin dat je af en toe aan een vriend moet laten weten dat je een vriend bent – anders ben je dat na verloop van tijd niet meer. Een huwelijksrelatie waarin dat niet gebeurt, verarmt. Maar ook een natiestaat moet – zoals Ernest Renan (1823-1892) al wist – van tijd tot tijd zijn waarden articuleren om deze niet in vergetelheid te laten verzinken.[40]

Vanuit een bepaald perspectief is dit 'aanstellerij'. Er zijn mensen, veel mensen, die dit op zijn best overdreven en stichtelijk gedoe vinden en op zijn slechtst fascistoïde. Zij denken dat de natie wel vaart bij een zwakke identiteit, bij het juist *niet* articuleren van centrale waarden, bij het *niet* hebben van een preambule bij de Grondwet,[41] bij politici die met meel in de mond spreken als het over ideologische kwesties gaat – kortom, het verdedigen van de centrale waarden is niet een van de dingen waarin Nederland uitblinkt. Wat dat betreft is het geen Frankrijk.[42]

Maakt dat Nederland zwakker in de confrontatie met islamistisch theoterrorisme? Ik heb het gevoel dat een land dat zelf niet weet voor welke waarden het staat, ook geen minderheden kan laten integreren. Maar het gaat misschien zelfs verder dan dat: een land dat zelf geen waarden meer kan arti-

culeren, krijgt ook een politieke elite die niet meer weet hoe ze zich moet gedragen als de grondslagen van de constitutionele orde *worden aangetast*. Een democratie wordt dan 'weerloos' (in tegenstelling tot 'weerbaar'). 'Alles van waarde is weerloos', zegt de dichter. Is dat zo? Moeten we niet veeleer zeggen: wat van waarde is, moet worden verdedigd (ook al, geef ik toe, heeft het niet de charme van Luceberts frase)?

Laat ik een paar voorbeelden geven van situaties die naar mijn idee hier van belang zijn. Minister Hans van den Broek van Buitenlands Zaken belde in 1987 live in bij de VARA om te vragen *geen* kritiek op de Iraanse dictator uit te zenden.[43] Op 6 november 2004, vier dagen na de moord op Theo van Gogh, bepleitte minister Piet Hein Donner op een CDA-congres het *vaker toepassen* van artikel 147 Sr. (godslastering).[44] Dit zijn echter geen incidentele kwesties, maar standpunten die de politieke voorkeuren weergeven van meerderheden binnen de Nederlandse samenleving en zeker binnen de politieke elite.

De vraag die we ons nu binnen het kader van een reflectie op de weerbare democratie moeten stellen, is: hoe weerbaar zal Nederland zijn tegenover een groeiend islamistisch theoterrorisme als het land zelf zo'n zwak besef heeft van de eigen grondwaarden?

Er lijkt een gevaarlijk contrast te ontstaan tussen een cultuur die zelf het geloof in de eigen uitgangspunten verloren heeft en een cultuur die juist in het heilig gelijk daarvan gelooft. Je zou kunnen zeggen: zwakte is op zichzelf niet zo'n probleem als de ander ook zwak is. Maar wat nu wanneer je zelf zwak bent en de ander is sterk?

Er is geen opvatting die in Nederland zo wordt gehaat als

de opvatting dat waarden zoals die tot uitdrukking komen in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) of het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en Fundamentele Vrijheden (1950), *beter zijn* dan de waarden van culturen waarin mensenrechten geen betekenis hebben. Met andere woorden: het 'waardenrelativisme' of 'cultuurrelativisme' wordt zeer fanatiek – fundamentalistisch kun je bijna wel zeggen – beleden.[45]

Dat zou op zichzelf geen probleem hoeven te zijn in een tijd zonder ideologische uitdaging. Je kunt best zeggen: 'Wij zijn niks' wanneer de ander dat niet beaamt. Maar wanneer de ander zegt: 'Inderdaad, je bent niks, je kunt maar het beste van het toneel verdwijnen', is dat een probleem.

Ik vat dit alles samen met de stelling dat de eerste dimensie van het weerbare-democratiebegrip – de stelling dat democratie moet worden verdedigd omdat deze *au fond* beter is dan dictatuur en tirannie – de komende tijd aan betekenis zal moeten winnen. Of het gebeurt, weet ik niet, maar het zou wel moeten gebeuren. Jezelf wegcijferen is onschadelijk in een tijd en een culturele context waarin iedereen dat doet. Maar als de ideologische spanningen oplopen, is het onverstandig om te reageren met het kleineren van je eigen cultuur.[46]

Van Gogh en Mak

Laten we deze eerste dimensie van het weerbare-democratiebegrip eens wat nader inkleuren. Een verhelderende illustratie is een interessant boekje van de Nederlandse historicus Geert Mak (1946) over de film *Submission* van Ayaan Hirsi Ali (1969) en Theo van Gogh (1957-2004).[47] Dat was een film over vrouwenonderdrukking in de islamitische wereld. Mak

vergelijkt die film met een andere film, die van nazi-ideoloog Joseph Goebbels (1897-1945), *Der Ewige Jude* (1940). De filmtechniek van *Submission* zou dezelfde zijn als de filmtechniek in *Der Ewige Jude*.[48]

Nu gaat het mij niet primair om de vraag of het smaakvol is zo'n opmerking te maken als even daarvoor de maker van de film door een representant van het fascisme van het leven is beroofd (immers dat was al gebeurd toen Mak dat boekje schreef).[49] Je kunt zeggen: dat is net zoiets als na een eventuele moord op Salman Rushdie (1947) aangeven dat *The Satanic Verses* toch niet zo'n sterke verhaallijn heeft. Of na de daadwerkelijke moord op Rushdies Japanse vertaler Hitoshi Igarashi (1947-1991) de vraag opwerpen of hij wel zo'n goede vertaler was. Of na de moordaanslag op Ettore Capriolo (1926-2013) op 3 juli 1991 de kwestie bespreken of het wel nodig is dat *The Satanic Verses* in het Italiaans werd vertaald. Of na de moordaanslag op Kurt Westergaard (1935) op 1 januari 2010 een discussie beginnen over de vraag of die cartoons 'in artistiek opzicht' nu wel zo geslaagd waren. Het meest positieve dat je over zo'n opmerking kunt zeggen, is dat zij geen manifestatie is van een gezond gevoel voor prioriteiten.

Over de opmerking van Mak ontstond wat commotie en de auteur verklaarde later dat hij met zijn stelling dat *Submission* en *Der Ewige Jude* volgens 'hetzelfde schema'[50] waren opgezet, had gedoeld op de filmtechniek.

Toch is dit niet waar het mij in dit kader om gaat. De vraag die eigenlijk voorligt, is of het legitiem, geoorloofd of geboden is om in een tijd waarin democratische waarden onder druk staan de betekenis daarvan te beklemtonen. Immers, dat is

wat Van Gogh met zijn film deed. Hij dacht (volgens mij) dat *juist* in een tijd waarin die beginselen onder druk stonden, het hoogstnoodzakelijk was die te herbevestigen.

Dit is, zou ik willen verdedigen, geheel in lijn met de eerste dimensie van het weerbare-democratiebegrip. Een democratie die zijn basiswaarden niet verdedigt, is gedoemd te verdwijnen. Kennelijk denkt Mak daar anders over. Hij – en hier spreekt hij voor een meerderheid van de politiek-bestuurlijke elite in Nederland, gesteund door een aanzienlijk deel van de intelligentsia – acht iets dergelijks 'provocerend' en niet nodig (op zijn best), maar beter nog sterk afkeurenswaardig (en dit is waarschijnlijk een understatement).

Wat fascinerend is, is wat volgt op die vergelijking tussen *Submission* en *Der Ewige Jude,* want dat heeft iets te maken met het onderwerp van de weerbare democratie. Na de passage over *Der Ewige Jude* volgt een opmerkelijke positiebepaling van Mak die ik in zijn eigen woorden zal weergeven alvorens die iets nader te analyseren. Hij schrijft:

> 'Geen zinnig mens ontkent dat vrouwen het soms ongenadig zwaar hebben in de islamitische wereld, dat er in de Koran teksten staan waarmee grote geestelijke en lichamelijke wreedheid gerechtvaardigd kan worden en dat de positie van de vrouw een van de belangrijkste elementen in het moderniseringsproces van de islam is.'[51]

Dit is een verbazingwekkend vervolg op de eerdere passages in het boekje, in het bijzonder de vergelijking met de film van Goebbels die hieraan voorafgaat. Is hier wel een en dezelfde

schrijver aan het woord? Want dit lijkt toch een opmerkelijke concessie na de sterke veroordeling van de film van Van Gogh op de bladzijde daarvoor. Hebben we dit wel goed gelezen? Is Mak inderdaad van mening dat (en nu herhaal ik zijn commentaar nog eens puntsgewijs):

(1) Vrouwen het soms ongenadig zwaar hebben in de islamitische wereld,

(2) Dat er in de Koran teksten staan waarmee grote geestelijke en lichamelijke wreedheid kan worden gerechtvaardigd, en

(3) Dat de positie van de vrouw een van de belangrijkste elementen is in het moderniseringsproces van de islam?

Wat daaraan natuurlijk opvallend is, is dat dit nu precies de punten zijn die Van Gogh en Hirsi Ali met hun film wilden maken. Hoe kan Mak daar dan toch zo tegen zijn geweest?

We hebben hier te maken met iets wat enorm moeilijk te begrijpen is. Althans *ik* heb daar grote moeite mee. Immers, Mak verschilt dus niet *inhoudelijk* van mening met Van Gogh. Ik zeg dat zo expliciet omdat het anders ligt met bijvoorbeeld Van Gogh enerzijds en politici als Piet Hein Donner (1948)[52] en Jan Peter Balkenende (1956)[53] anderzijds, die op hun manier ook commentaar gaven op de moord op Van Gogh. De maatschappij die Van Gogh als de goede samenleving ziet, is een heel andere samenleving dan die Donner en Balkenende als de goede zien. De Koningin had daarover naar mijn smaak een mooie kersttoespraak kunnen maken. Zij had kunnen laten zien dat voor beide groepen mensen – libertaire anarchisten als Van Gogh enerzijds en vrome protestants-christenen anderzijds – plaats moet zijn in de Nederlandse samenleving. Dat

zijn de groepen die 'door één deur' zouden moeten kunnen. En *gezamenlijk* zouden zij de terroristen moeten uitsluiten. De 'extremisten van de daad' óók uitnodigen aan tafel als legitieme representanten van een bepaalde visie, zou neerkomen op collectieve zelfmoord.

De tegenstelling tussen Van Gogh en Mak is juist daarom zo betoverend fascinerend omdat we Mak met de drie punten die ik in zijn betoog heb benadrukt lippendienst zien bewijzen aan het soort idealen dat ook Van Gogh zo wanhopig probeerde te verdedigen. Ik zeg 'wanhopig', omdat ik denk dat Van Gogh (en ook Hirsi Ali trouwens) stukliepen op een muur van vermeend respect waarmee de politieke elite meende 'kwetsbare minderheden' te moeten beschermen.

Hoe vreemd en in zekere zin wrang ook, het lijkt erop dat als het op fundamentele waarden aankomt Mak niet significant van zijn generatiegenoot Van Gogh verschilt. Zij vinden bijvoorbeeld allebei dat vrouwen gelijk aan mannen moeten worden behandeld (iets wat hen doet verschillen van een groot deel van de wereldbevolking).[54] Zij hebben ook allebei niets positiefs te melden over religieus fundamentalisme. Ook hebben zij een visie op de Koran die verwant is: grote geestelijke en lichamelijke wreedheid kan worden gerechtvaardigd met een beroep op teksten uit de Koran, zegt Mak. Dit is opvallend, immers veel mensen die erg gekant zijn tegen de religiekritiek van Theo van Gogh denken dat de Koran voornamelijk poëtische uitspraken bevat à la Omar Khayyám (1048-1123) of dat je met de Koran alle kanten uit kunt omdat een tekst niet één betekenis heeft.[55] Maar Mak dus niet. Zijn opmerkingen klinken opvallend 'verlichtingsfundamentalistisch'.

Maar als er dan in de waarden, maar ook in de diagnose

van de euvelen van deze tijd, zoveel overeenkomsten zijn tussen Van Gogh en Mak, wat is dan het verschil? Is dat alleen dat Mak zijn kritiek op het religieus fundamentalisme 'netjes', 'weloverwogen' en 'respectvol' formuleert, terwijl Van Gogh niet verder komt dan mensen 'grof', 'nodeloos provocerend' en 'tot in het diepst van hun ziel' zinloos te beledigen?

Mijn vermoeden is dat er nog iets anders aan de hand is dan de 'toon-discussie'. Een verschil is ook dat Mak om de een of andere reden denkt dat die modernistische waarden zich 'vanzelf' wel realiseren. Men behoeft daar niet zo op te tamboereren, zoals diegenen doen die de eerste dimensie van het weerbare-democratiebegrip serieus nemen. Theo van Gogh daarentegen was een weerbare democraat. Hij denkt dat wanneer je *nalaat* waarden te herbevestigen, ze zullen eroderen.

Als dat zo is, dan zou dat betekenen dat Van Gogh een aanhanger was van de 'weerbare democratie', terwijl Mak een voorstander is van wat we een 'meebuigende democratie' zouden kunnen noemen. Van Gogh denkt, overeenkomstig het eerstgenoemde element van die weerbare democratie, dat intellectuelen zich moeten engageren. Mak gelooft dat dit helemaal niet nodig is en misschien zelfs schadelijk.

Het is overigens duidelijk dat Mak hierbij veel sterker aansluit bij een dominante Nederlandse traditie van besturen dan Van Gogh. De Nederlandse bestuurlijke elite heeft ook vrijwel onmiddellijk de lezing van Mak omarmd, en de wijze van optreden van Van Gogh afgewezen. Dat begon eigenlijk al op 3 november 2004 door Remco Campert in een stukje in *de Volkskrant* waarin hij ertegen protesteerde dat Van Gogh als 'held van het vrije woord' de geschiedenis zou ingaan. Of door Femke Halsema. De zogenoemde 'hysterie' van islamcritici

past niet 'in de Nederlandse traditie van pacificatie en het vreedzaam oplossen van cultureel conflict', aldus Halsema in een verdediging van Maks boek. 'Met Geert Mak staan wij voor Hollandse vrijzinnigheid.'[56] Het is daarna nog door talloze anderen herhaald.

Zou de Leidse jurist Rudolph Cleveringa (1894-1980), maar ook zijn Amsterdamse collega Van den Bergh, te horen hebben gekregen dat zij natuurlijk 'wel gelijk' hadden, maar dat het toch voor alle partijen beter zou zijn wanneer zij hun kritiek op de nazi's wat meer omfloerst zouden formuleren? Zou ook *aan hen* zijn voorgehouden dat met 'stille diplomatie' meer te bereiken is dan met het provocatieve 'zoeken van de confrontatie' en het beklemtonen 'van het eigen gelijk'?

In ieder geval Martin Luther King (1929-1968) kreeg dat te horen.[57] Niet de juiste toon, voorzichtig aan, niet zo polariseren, want dan gaan de 'hakken alleen maar dieper in het zand' – wij zijn nu 'vergeten' dat ook King dit soort verwijten over zich heen kreeg. King is nu zo'n icoon geworden dat we ons liefst voorspiegelen dat zijn oproepen tot gelijke behandeling van de blanke en zwarte bevolking onomstreden waren. Maar dat is onjuist. Hij werd gekritiseerd. En nu bedoel ik niet 'gekritiseerd door racisten', want dat is vanzelfsprekend. Ik bedoel: gekritiseerd door mensen die aangeven dat zij het 'eigenlijk' wel met King eens zijn, maar hem alleen kapittelen over zijn voortvarende optreden. De 'vrijzinnigen' in de betekenis die Halsema aan dat begrip geeft: de weldenkende progressieve elite die denkt dat haar waarden zich vanzelf wel realiseren. Dat het enige wat je daarvoor hoeft te doen, is: 'respect hebben', de 'dialoog voeren' en 'niet zo fanatiek te zijn' (dan lijk je immers op wat je wilt bestrijden, is het niet?). Precies zo

kreeg ook King te horen dat men het weliswaar helemaal met hem eens was, maar dat de toon, de plaats, de context – enfin, het zou allemaal wat voorzichtiger moeten.

Niet bepleiten dat de democratie mag worden afgeschaft

Laten we ons nu richten op de derde dimensie van het weerbare-democratieconcept, namelijk dat het ook beperkingen oplegt aan wat we de vrijheid van meningsuiting noemen of aan het recht op vereniging en vergadering. Een weerbare-democratieopvatting stelt niet alleen dat de democratie niet met meerderheid van stemmen mag worden afgeschaft (de tweede dimensie van het concept), maar ook dat zoiets niet mag worden *bepleit.*

Het is overigens niet moeilijk te zien hoe die derde dimensie samenhangt met de tweede. Goebbels verbaasde zich erover hoe de Duitse rechtsorde in de jaren twintig hem en zijn geestverwanten zoveel ruimte gaf. Niet alleen konden zij een plaats innemen in de *Reichstag* (het parlement), maar zij konden tevens vrijelijk hun opvattingen uiten en daarvoor aanhang vergaren. Iets waarover bijvoorbeeld de Duitse jurist en politicoloog Karl Loewenstein zich destijds verwonderde.[58] Tegelijkertijd lijkt zoiets ook te behoren tot de essentie van de democratie: alle partijen mogen proberen aanhang te krijgen voor hun opvattingen. Maar mag je ook aanhang vergaren voor de opvatting dat de democratie eigenlijk *zou moeten worden afgeschaft*?

Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens beantwoordde die vraag in de Refah-zaak in 2003 met nee.[59] Dat was een zaak over een islamistische partij, in dit geval in Turkije. In een uitvoerige analyse heeft het Europees Hof toen

aangegeven dat het Turkse Constitutionele Hof met een wet die deze partij verbiedt, niet in strijd met het Europese Verdrag heeft gehandeld. Met andere woorden: Turkije behoeft niet te gedogen dat een partij die naar alle waarschijnlijkheid de democratie gaat afschaffen, de mogelijkheid krijgt om democratisch aan de macht te komen. Hier wordt aan het 'systeem-Goebbels' uit 1926 een halt toegeroepen. De democratie kan beperkingen opleggen in het uiten van meningen die deze democratie ondermijnen.

Ook in het Nederlandse recht vinden we wetsartikelen die in verband te brengen zijn met deze derde dimensie van de weerbare-democratieopvatting. Voorbeelden daarvan zijn de artikelen 137c en d van het Wetboek van Strafrecht. Vooral art. 137d, lid 1 lijkt interessant:

> Hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, aanzet tot haat tegen of discriminatie van mensen of gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.

Wat dit artikel criminaliseert, is niet het feitelijk haten, het feitelijk discrimineren of het feitelijk mishandelen van iemand. Wat het strafbaar stelt, is het *aanzetten* daartoe. Dat wordt kennelijk gedaan in de veronderstelling dat een democratische samenleving niet kan functioneren wanneer mensen worden opgehitst tot de genoemde zaken.

Het artikel is enorm problematisch in de toepassing.[60] Immers, nuchter beschouwd kan men vragen: 'Waarom zou je niet mogen haten?' 'Wat heeft de overheid met mijn "haten" te maken?' En: als ik mijn medemensen wil oproepen om ook iets of iemand te 'haten' dan moet mij dat vrijstaan.[61]

Maar haten leidt vaak tot gewelddadig optreden, zal men tegenwerpen. Dat kan, maar dan moet men het gewelddadig optreden en het oproepen daartoe criminaliseren, niet het 'haten'. Men kan verdedigen: alleen 'gewelddadig optreden' zou dus moeten worden bestraft. En er is iets voor te zeggen om ook het *aansporen tot* gewelddadig optreden te criminaliseren, maar daartoe moet het dan beperkt blijven.

Soortgelijke vragen kun je opwerpen ten aanzien van het aanzetten tot discriminatie. Stel iemand zegt: 'Ik zou geen protestanten aannemen; altijd gedoe met die lui.' Dat is strafwaardig op basis van art. 137d Sr.; er is immers sprake van (i) een aansporing, (ii) tot discriminatie, (iii) vanwege de godsdienst van die persoon. Maar de vraag is: moet je iemand die zo'n opmerking maakt ook opsporen, vervolgen en bestraffen?

Nog veel ingewikkelder worden de zaken wanneer je allerlei grappen, toneelstukken, cabaretvoorstellingen en andere artistieke uitingen langs de meetlat van art. 137c Sr. legt.[62] Maar daar zal ik nu verder niet op ingaan want het zou ons te ver van ons onderwerp voeren.

Vooruitblik

Waar dit alles op wijst, is dat het concept van de weerbare democratie belangrijk is, en ook dat het de komende tijd aan betekenis zou kunnen winnen. Maar ik verwacht ook dat *in Ne-*

derland discussies voornamelijk zullen worden gevoerd over de derde (en de eerste) dimensie van het weerbare-democratie-begrip, en niet over het tweede element.

Dit tweede element is tot nu toe onbesproken gebleven. Toch wil ik daar enkele opmerkingen over maken. Deze dimensie van het weerbare-democratieconcept heeft betrekking op het afschaffen van de democratie met democratische middelen. Popper, Loewenstein, Van den Bergh – zij formuleerden dit inzicht tegen de achtergrond van het opkomend fascisme en nazisme in de jaren dertig van de twintigste eeuw.

Een centrale tekst voor een goed begrip van de aard van het fascisme is een citaat van Joseph Goebbels – er werd zo-even al aan gerefereerd. In 1928 schreef Goebbels:

> 'We komen het parlement binnen om ons te bewapenen met de wapens van de democratie. Als een democratie dom genoeg is om ons vrije doorgang te verschaffen, en een salaris, dan is dat hun probleem. Het maakt ons niet uit. Elke manier waarop wij de revolutie kunnen voltrekken is voor ons welkom. (...) Wij komen niet als vrienden of in een neutrale hoedanigheid. Wij komen als vijanden. Zoals een wolf een schaap aanvalt, zo komen wij ook.' [63]

Het is een prachtig citaat. Het geeft de kern van de problematiek aan waarover Van den Bergh zich in zijn lezing buigt. Kan en moet het als een uiterste consequentie van de democratie worden geaccepteerd dat de democratie het toelaat dat zij democratisch wordt afgeschaft? Sommigen lijken die consequentie te aanvaarden.[64]

De kans dat in Nederland fascisten (van welke aard dan ook, islamisten of anderen) aan de macht komen, lijkt echter niet groot. Sommigen vrezen de PVV. Sommigen vergelijken de PVV ook met een fascistische partij.[65] Die vergelijking lijkt mij onjuist, en vele anderen lijkt dat ook onjuist, maar weinigen geven precies de reden aan *waarom* dat niet klopt. Naar mijn idee is dat onzinnig omdat voor alle Nederlandse politieke partijen geldt dat zij te diep door de democratische traditie zijn gestempeld om als fascistisch of daartoe tenderend te kunnen worden aangemerkt. De radicale critici van de PVV zullen dit standpunt ongetwijfeld naïef vinden. Het zij zo. Ik denk dat het realistisch is.

Maar hoewel die tweede dimensie van het weerbare-democratiebegrip voor Nederland dus minder relevant is, is deze voor andere delen van de wereld wel enorm actueel en belangrijk. Wat Van den Bergh in 1936 kon constateren dat in Duitsland was gebeurd, kunnen wij, in het kielzog van Hamed Abdel-Samad, waarnemen in Noord-Afrika en het Midden-Oosten. In Tunesië, waar de 'Arabische Lente' begon, hebben islamisten een greep op de politiek gekregen die onverwacht groot blijkt.[66] En dat is tot stand gekomen via *verkiezingen.* Ook voor Turkije geldt dat velen vrezen dat met Recep Tayyip Erdogan (1954) een islamist stevig in het zadel is komen te zitten. Opnieuw: via verkiezingen. In deze context spreekt het weerbare-democratiebegrip dus wel degelijk.

Voor *Nederland* spelen dus vooral de eerste dimensie en de derde dimensie van het weerbare-democratiebegrip, en niet de tweede.

De derde dimensie van het weerbare-democratiebegrip

confronteert ons met de eeuwenoude discussie over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting.[67] Hier gaat het om de vraag: hoe om te gaan met het aanzetten tot

1. Haat
2. Discriminatie
3. Gewelddadig optreden

De linkervleugel van de Nederlandse politiek is gepreoccupeerd met 1 en met 2. Geprobeerd wordt om de indruk te wekken als zou de democratie sterk in gevaar verkeren door 1 en 2, in het bijzonder wanneer gepraktiseerd door de leider van de PVV, Geert Wilders.

Het lastige in die discussie is dat 3 (aanzetten tot gewelddadig optreden) in de Nederlandse rechtsorde niet vaak voorkomt, althans niet door daders waarvan de identiteit kan worden achterhaald (in tegenstelling tot het anonieme bedreigen op internet) en dus door daders die zich kunnen hebben te verantwoorden voor een Nederlandse rechter (in Nederland zou een Nederlandse Khomeini natuurlijk voor zijn doodsvonnis over een Nederlandse Rushdie kunnen worden veroordeeld). Maar aanzetten tot gewelddadig optreden is tegenwoordig vooral een grensoverschrijdende aangelegenheid geworden. Met als belangrijkste 'target' de leider van de PVV: Geert Wilders.[68]

De heikele dynamiek waarin de Nederlandse samenleving verzeild is geraakt (maar waar in beginsel elke andere westerse en niet-westerse samenleving ook in terecht kan komen als de zaken niet drastisch veranderen, zou ik willen voorspellen)[69] is dat zij een criticus van het islamisme herbergt die *zelf* dan weer aan kritiek blootstaat vanwege een vermeende schending van 1 en 2 uit artikel 137c Sr.

Moderne gijzeling

Het laatste deel van dit nawoord zou ik willen wijden aan een fenomeen dat raakt aan de *eerste* dimensie, namelijk: de merkwaardige dynamiek waaraan we tegenwoordig zijn onderworpen door de grote successen van het internationaal islamisme.

Het internationale succes van islamistische bewegingen als IS, de voortdurende dreiging van een terugkeer van de Moslimbroederschap in Egypte, de transformatie van landen in Noord-Afrika tot instabiele regio's met een gevaar voor nieuwe theocratieën, zullen, hoe paradoxaal dat misschien ook moge klinken, *in Nederland* leiden tot electorale successen van een partij als die van Wilders. Daarbij zal ook Wilders zich blijven profileren als de *'Churchill of our time'*: als de man die ondanks alle gevaren waaraan hij blootstaat (en die gevaren zijn reëel) de waarden van de democratie blijft verdedigen.[70] Natuurlijk zal hij nog wel eens uit de bocht vliegen met 'minder, minder'-uitspraken, maar dat doet niets af aan het feit dat als het islamisme wint, ook de krachten die zich daartegen verzetten, zullen winnen. En dat is in Nederland Wilders.

Om dit duidelijk te maken moet ik eerst iets zeggen over wat ik zou willen noemen het 'modern gijzelen', zoals gepraktiseerd door terroristische groepen.

Gijzeling wil zeggen dat je iemand onder jouw macht brengt om een bepaald doel te bereiken dat je niet kunt bereiken zonder die gijzeling. Vaak is dat het behalen van financieel gewin. Zo werd biermagnaat Freddy Heineken (1923-2002) tussen 9 en 30 november 1983 gegijzeld door een groepje Nederlandse criminelen. Maar gijzeling wordt ook gehanteerd als terroristische techniek. Dat wil zeggen: een persoon of een groep wordt gegijzeld om angst te zaaien in de samenleving.

Zoals de film over de Heineken-gijzeling goed duidelijk maakt,[71] is een gijzeling een zware beproeving. In eerste instantie natuurlijk voor de slachtoffers, maar ook voor de gijzelnemers, zoals zij vaak tot hun ongenoegen tijdens het gijzelingsproces vaststellen. Je moet iemand kidnappen, een plaats zoeken om hem vast te houden, er ontstaan vaak ruzies tussen de gijzelnemers onderling – dat geeft veel stress, zoals gezegd, ook bij de gijzelnemers.

Op 14 februari 1989 deed ayatollah Khomeini (1902-1989) een spectaculaire ontdekking.[72] Ik hecht eraan het als een 'ontdekking' te typeren. Het was een ontdekking, zoals Newton iets ontdekte, of Einstein of Euclides. Ik denk dat daar, in Iran, ook iets van een 'heureka-gevoel' moet zijn geweest toen men dit inzicht deelachtig werd. Het is voor ons niet zo'n prettige ontdekking, maar een ontdekking was het niettemin.

Khomeini vaardigde toen een doodsvonnis uit over een Engelse schrijver die zich aan godslastering had gewaagd. Nu is het op die manier iemand laten vermoorden niet uitzonderlijk. Ook Filips II had al eens een suggestie gedaan die door Balthasar Gerards op creatieve wijze werd opgepakt om een ketter te vermoorden, Willem van Oranje namelijk.[73] Wat nieuw was, was dat Khomeini ontdekte dat het uitvaardigen van zo'n vonnis heel goed werkt als terroristische tactiek. Immers, door een doodsvonnis uit te vaardigen moet het land waarin de persoon woont die het doodvonnis over zich krijgt uitgesproken, allerlei maatregelen nemen die *de facto* erop neerkomen dat de persoon, en ook het land, worden gegijzeld zonder dat de gijzelnemer alle nadelen ervaart die aan een traditionele gijzeling zijn verbonden.

Laat ik proberen de voordelen van deze 'moderne gijze-

lingstactiek' puntsgewijs langs te lopen. Althans, voordelen vanuit het terroristisch perspectief bekeken.

Allereerst: het is goedkoop, gratis namelijk. Ayatollah Khomeini, of Anwar al-Awlaki (1971-2011), of anderen die zich van deze techniek bedienen, maken geen kosten (afgezien misschien van het betalen van een beloning voor de moordenaar, maar die werd in het geval van Khomeini door een 'liefdadigheidsorganisatie' gefourneerd).[74]

Nu lijkt dit een triviaal detail, maar dat wordt misschien anders wanneer men het pendant bekijkt: de gigantische kosten die de samenleving waarvan de blasfemist deel uitmaakt, zich moet getroosten om hem in leven te houden. Groot-Brittannië moet natuurlijk aanzienlijke kosten maken voor de beveiliging van Rushdie; Nederland moet dat voor Geert Wilders; Nederland moest dat een tijd voor Ayaan Hirsi Ali; Duitsland moet dat nu doen voor Hamed Abdel-Samad. Dit is een soort 'bestraffing' van decadente westerse democratieën die vanuit een terroristisch perspectief bijzonder welkom is. Wanneer nu in een samenleving bovendien discussies gaan ontstaan over de vraag wie die kosten moet dragen (en dat soort discussies gaan altijd ontstaan) is dit opnieuw een overwinning voor het terrorisme.

Een tweede groot voordeel van de nieuwe gijzelingstechniek is dat de *hele samenleving* door vrees wordt bevangen. Immers, als *deze schrijver* op een doodsvonnis kan rekenen, waarom dan niet andere schrijvers? En waarom alleen schrijvers, waarom niet ook cabaretiers, filmregisseurs, et cetera? Om begrijpelijke redenen zijn er maar heel weinig mensen die in de voetsporen van Rushdie willen treden of in de voetsporen van Westergaard. Nadat de onlusten uitbraken over

de cartoons van de Deense cartoonisten hielden van de twaalf cartoonisten zich elf stil en was er maar één die volhield dat hij achter zijn cartoon bleef staan: Kurt Westergaard (zonder overigens ooit nog een controversiële cartoon te hebben gemaakt).

Een derde voordeel van de nieuwe gijzelingstechniek is dat ze ook de *regeringen* van de democratieën waarin de godslasteraars zich bevinden, hard treft, vernedert kan men wel zeggen.[75] De meest vernederende aanblik is het misschien wel om toonaangevende politici in die landen te horen spreken over de 'dialoog' die zij aan het zoeken zijn en het 'respect' dat zij voelen voor mensen door wie zij worden gechanteerd.[76]

Een vierde voordeel is de asymmetrie in maatregelen die de terreurbedrijvende instantie en de geterroriseerde natie moeten nemen. De terreurbedrijvende instantie hoeft eigenlijk bijna niets te doen. In het geval van Khomeini slechts één keer het uitvaardigen van een *fatwa*, niet meer moeite eigenlijk dan het houden van een korte toespraak. En dan moet de geterroriseerde natie zich decennialang inspannen om een 'dialoog' en 'onderhandelingen' op gang te brengen terwijl de terroriserende instantie een kat-en-muisspel kan spelen.[77]

Een vijfde en laatste voordeel dat aan deze moderne gijzelingstechniek is verbonden, is dat een natie die vrijheid en democratie voor zijn burgers heeft gerealiseerd, in een slepende discussie verzeild kan raken over de 'grenzen aan het kwetsen' en de 'toon van de discussie'.[78]

Terrorisme is niet alleen een kwestie van het vernietigen van spoorwegstations of gebouwen, zoals de Twin Towers. Het is ook het ondermijnen van het vertrouwen in fundamentele instituties van een land. De Arabische landen hebben vanaf

het moment van de totstandkoming van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) geijverd tegen vrijheid van godsdienst en tegen vrijheid van meningsuiting.[79] Heel effectief was dat verzet niet. Maar nu, door het toepassen van de terroristische techniek, worden John le Carré, Jimmy Carter, Michael Dummett, Charles Taylor, Roald Dahl en vele anderen aangezet tot uitspraken over westerse vrijheden die moeilijk anders te typeren zijn dan als *submission.*

En opnieuw: niet omdat deze politici en geleerden *altijd al* tegen die vrijheden gekant waren, want, nee, eigenlijk zijn of waren zij daarvoor. Zij hebben pas *door de fatwa* 'het licht gezien'. *Toen* realiseerden zij zich, als bij een bliksemslag, hoe voos, hoe decadent, hoe onrechtvaardig, hoe kwetsend, hoe gelijkhebberig en intolerant die waarden uit de Universele Verklaring waren. Toen zijn al die intellectuelen gaan inzien dat het helemaal geen 'universele' waarden waren.[80] Het waren westerse waarden. Kapitalistische waarden. De waarden van een kille en kolonialistische cultuur. Zou je dat inzicht van die nuttige idioten dan niet eigenlijk een 'openbaring' kunnen noemen?

Zoals aangegeven, deze vijf punten wijzen op het enorme succes van de nieuwe techniek die door Khomeini in onze wereld is geïntroduceerd.

Kunnen we weer terug naar de wereld van vóór 1989?

Terug naar Nederland

Ik verlaat de internationale politiek even en keer terug naar de situatie in Nederland. Ik wil daarover een prognose doen. Prognoses zijn speculatie, ik weet het, maar toch wil ik dat doen.

Nederlandse politici zullen door gebrek aan succes in het

bestrijden van de radicalisering in eigen land en door het succes van het internationale terrorisme, in toenemende mate komen bloot te staan aan verwijten van slapheid en bestuurlijke incompetentie. Eigenlijk was Job Cohen (1947) een van de eerste slachtoffers van deze beeldvorming, maar het valt te verwachten dat anderen zullen volgen.

De Nederlandse politieke en bestuurlijke elite heeft de afgelopen jaren geprobeerd het 'populisme' te bestrijden door het strafrecht in te zetten (de 'haat'- en 'discriminatie'-

clausules uit art. 137c Sr.), maar dat middel heeft gefaald in het Wilders-proces en het is zeer de vraag of het op de langere termijn gaat werken.[81] Naar alle waarschijnlijkheid zal de rechterlijke macht zich niet laten gebruiken als verlengstuk van de politiek.

Dat brengt mij op de eerste dimensie van het weerbare-democratiebegrip: het idee dat de waarde van democratie moet worden bevestigd en dat democratische grondwaarden moeten worden uitgedragen. Zoals gezegd, hier slaat Nederland een pover figuur. Is dat erg? En zo ja, valt zoiets te veranderen? Hoe vreemd die vraag ook moge klinken, maar brengt de gedachte van de weerbare democratie niet met zich mee dat Nederlandse politici zouden moeten worden opgevoed tot 'Van Goghs', 'Westergaards', 'Rushdies'? Tot mensen die, net als Luther, een streep trekken in het zand en zeggen: 'Hier sta ik, ik kan niet anders'?[82] Maar kun je überhaupt tot zoiets worden opgevoed?

Denemarken had zo'n politicus in de figuur van premier Anders Fogh Rasmussen (1953), die aangaf dat het in zijn land niet mogelijk is dat een premier opbelt naar een krant om te vragen een cartoon *niet* te publiceren. In Nederland belde

minister Van den Broek al op naar de televisie *voordat* Khomeini überhaupt had gevraagd of geëist om het fragment van Rudi Carrell niet uit te zenden. Van den Broek anticipeerde op eventuele onvrede in Iran op basis van gebleken onvrede in Duitsland.[83] De Duitsers hebben daar een aardige term voor: *'vorauseilende Unterwerfung'*.[84]

Vanuit een bepaalde bestuurstraditie was dat ook volkomen begrijpelijk en misschien moeten we minister Van den Broek ook niet te hard kritiseren voor iets wat hij deed in 1987, toen we zelfs nog twee jaar vóór de Rushdie-affaire zaten. Maar dan blijft toch de vraag: hoe verantwoord is het continueren van die bestuurstraditie anno 2014? *Zelfs* wanneer die traditie van besturen ons *in het verleden* heeft geholpen, zou het dan niet kunnen zijn dat de wereld zo ingrijpend is veranderd dat de succesformule uit het verleden ons onder de huidige omstandigheden fataal kan worden?

NOTEN BIJ NAWOORD

1 Met dank aan Geerten Waling voor waardevol commentaar op eerdere versies van dit nawoord.

2 Abdel-Samad, Hamed, *Der islamische Faschismus: Eine Analyse,* Droemer Verlag, München 2014. Dit is het derde boek van Abdel-Samad. Het is nog niet vertaald in het Nederlands. Hij debuteerde met: Abdel-Samad, Hamed, *Mein Abschied vom Himmel: Aus dem Leben eines Muslims in Deutschland,* Knaur Taschenbuch Verlag, München 2009 (niet vertaald in het Nederlands). Daarna volgde: Abdel-Samad, Hamed, *Der Untergang der islamischen Welt: Eine Prognose,* Droemer Verlag, München 2010 (in het Nederlands vertaald als: *De ondergang van de islamitische wereld: een prognose,* Atlas-Contact, Amsterdam/Antwerpen 2011). In 2011 publiceerde hij nog: Abdel-Samad, Hamed, *Krieg oder Frieden: die Arabische Revolution und die Zukunft des Westens,* Droemer Verlag, München 2011 (in het Nederlands: *Oorlog of vrede: de Arabische lente en de toekomst van het Westen,* Atlas-Contact, Amsterdam/Antwerpen 2011).

3 Zie daarover: Ternisien, Xavier, *Les Frères musulmans,* Nouvelle Édition, Arthème Fayard, Paris 2011 (2005); Prazan, Michaël, *Frères musulmans: enquête sur la derrière idéologie totalitaire,* Bernard Grasset, Paris 2014.

4 Zie: Payne, Stanley G., 'Fascism and racism', in: Terence Ball and Richard Bellamy, eds., *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, pp. 123-151; Kadt, J. de, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1980 (1939).

5 Herf, Jeffrey, *Nazi Propaganda for the Arab World*, Yale University Press, New Haven 2010. Zie in dit verband ook: Berman, Paul, *The Flight of the Intellectuals*, Melville House, Brooklyn, New York 2010.

6 Abdel-Samad, *Der islamische Faschismus*, p. 15.

7 Suurland, David A.J., *Secular totalitarian and Islamist legal-political philosophy*, diss. Leiden, Leiden 2012; Suurland, David A.J., 'Totalitarianism and Radical Islamic Ideologies', in: Bart C. Labuschagne and Reinhard W. Sonnenschmidt, eds., *Religion, Politics and Law: Philosophical Reflections on the Sources of Normative Order in Society*, Brill, Leiden, Boston 2009, pp. 257-311; Suurland, David, 'A Genealogy of Radical Islamic Theory and Practice', in: Gelijn Molier, Afshin Ellian and David Suurland, eds., *Terrorism: Ideology, Law and Policy*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 97-165. Zie ook: David Suurland, 'Antisemieten als helden ingehaald in moslimwereld', *NRC Handelsblad*, 19 juli 2014.

8 Abdel-Samad, *Der islamische Faschismus*, p. 20. Het begrip 'politieke religie' is vooral bekend geworden door Eric Voegelin. Zie: Voegelin, Eric, *Die Politischen Religionen*, 1938, Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Peter J. Opitz, Wilhelm Fink Verlag, München 1993; Voegelin, Eric, *The New Science of Politics. An Introduction*, The University of Chicago Press, Chicago & London 1952.

9 Zie ook: Cooper, Barry, *New Political Religions, or An Analysis*

of Modern Terrorism, University of Missouri Press, Columbia and London 2004; Ellian, Afshin, 'The Legal Order of Political Religion', in: Gelijn Molier, Afshin Ellian and David Suurland, eds., *Terrorism: Ideology, Law and Policy,* Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2011, pp. 187-232.

10 Abdel-Samad, *Der islamische Faschismus,* p. 19.

11 Abdel-Samad, *Der islamische Faschismus,* p. 11.

12 Abdel-Samad, *Der islamische Faschismus,* p. 11.

13 Zie: Kirchhoff, Jochen, *Giordano Bruno,* Rowohlt, Hamburg 2003 (1980); Rowland, Ingrid D., *Giordano Bruno: Philosopher/Heretic,* Farrar, Straus and Giroux, New York 2008

14 Zie daarover: Russell, Bertrand, *The Scientific Outlook,* Routledge, London and New York 2001 (1931), p. 18.

15 Tyerman, Christopher, ed., *Chronicles of the First Crusade 1096-1099,* Penguin Books, London 2012 (2004), p. 1.

16 Schmitt in *Het begrip politiek,* Boom, Amsterdam 2001, p. 65, hier aangehaald bij: Ellian, Afshin, 'Het heteronome recht van het sublieme', in: Bart Labuschagne, Timo Slootweg & Rico Sneller, red., *Hegels godsdienstfilosofie en de monotheïstische religies,* Garant, Antwerpen/Apeldoorn 2014, pp. 271-323, p. 279.

17 Meddeb, Abdelwahab, *La Maladie de l'Islam,* Editions du Seuil, Paris 2002; Meddeb, Abdelwahab, *The Malady of Islam,* Basic Books, New York 2003.

18 Obama, Barack, 'Statement by the President', The White House, 20 August 2014.

19 De Nederlandse schrijver Theodor Holman behandelt een variant op deze vraag: wat te doen wanneer iemand die kanker heeft denkt dat hij naar Jomanda moet in plaats van naar het ziekenhuis? Die kwestie werd actueel naar aanleiding van de cabaretière Sylvia Millecam (1956-2001) die geen vertrouwen

had in de reguliere geneeskunde en naar Jomanda ging. En dus stierf. Zie: Holman, Theodor, *Holman liegt*, Verzamelde columns 2008-2013, Nieuw Amsterdam Uitgevers, Amsterdam 2014, p. 10.

20 Luther, Martin, *Tischreden*, Herausgegeben von Kurt Aland, Reclam, Stuttgart 1981, p. 260.

21 White, A.D., *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, Two volumes, Dover Publications, New York 1960 (1896) en Russell, Bertrand, *Religion and Science*, Oxford University Press, London/New York/Toronto 1935 behandelen de consequenties van religieus bijgeloof voor de ontwikkeling van de reguliere geneeskunde. In Afrika geldt ook nog steeds dat geloof in hekserij wijdverbreid is en dat dit grote consequenties heeft voor een reguliere behandeling (of liever het achterwege laten van een reguliere behandeling) van allerlei ziektes.

22 Of 'theoterrorisme'. De term 'theoterrorisme' zou men kunnen reserveren voor een vorm van religieus terrorisme dat aansluiting zoekt bij het godsconcept van de drie monotheïstische godsdiensten. Zie: Cliteur, Paul, 'The Challenge of Theoterrorism', in: *The New English Review*, 30 May 2013, volledige tekst: www.newenglishreview.org/Paul_Cliteur/The_Challenge_of_Theoterrorism

23 Zie daarover: Vermaat, Emerson, *De Hofstadgroep: Portret van een radicaal-islamitisch netwerk*, Aspekt, Soesterberg 2005; Vermaat, Emerson, *Nederlandse Jihad: het proces tegen de Hofstadgroep*, Aspekt, Soesterberg 2006; Ellian, Afshin, *Allah weet het niet beter: Columns*, J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2008.

24 Ik gebruik de term 'theoterrorisme' voor een vorm van religieus terrorisme dat zijn bron van inspiratie zoekt in

een godsbeeld dat de drie monotheïstische godsdiensten gemeenschappelijk hebben. Zie: Cliteur, Paul, 'The Challenge of Theoterrorism', in: *The New English Review,* 30 May 2013.

25 Landes, Richard, 'From Useful Idiot to Useful Infidel: Meditations on the Folly of the 21st-Century "Intellectuals"', in: *Terrorism and Political Violence*, Vol. 25, No. 4, 2013, pp. 621-634.

26 Tibi, Bassam, *The Sharia State: Arab Spring and Democratization,* Routledge, London and New York 2013; Tibi, Bassam, *Islamism and Islam,* Yale University Press, New Haven and London 2012;

Tibi, Bassam, *Political Islam, World Politics and Europe: Democratic Peace and Euro-Islam versus Global Jihad,* Routledge, London and New York 2008.

27 Kelek, Necla, *Die fremde Braut: Ein Bericht aus dem inneren des türkischen Lebens in Deutschland,* Kiepenheuer & Witsch 2005; Kelek, Necla, *Die verlorene Söhne: Plädoyer für die Befreiung des türkisch-muslimischen Mannes,* Goldmann, München 2007 (2006); Kelek, Necla, *Himmelsreise: Mein Streit mit den Wächtern des Islam,* Verlag Kiepenheuer & Witsch GmbH & Co. KG, Köln 2010.

28 Bernard Lewis voorspelde in 1990 op profetische wijze een aantal ontwikkelingen waarmee we nu worden geconfronteerd: Lewis, Bernard, 'The Roots of Muslim Rage', in: *The Atlantic Monthly,* september 1990, reprinted in: Lewis, Bernard, *From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East,* Weidenfeld & Nicolson, London 2004, pp. 319-331.

29 *Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011,* ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Augustus 2007. Ik zeg 'nog in 2007 deed uitgaan' omdat je zou verwachten dat zo'n rapport uit 2002 zou dateren. Maar in 2007 dacht men dus dat met dialoog en begrip deradicalisering zou kunnen

worden bewerkstelligd. Harde woorden over de Nederlandse overheid, in dit geval de AIVD, spreekt ook Ahmed Marcouch: 'De deskundigen van de AIVD hadden geen kijk op het veld van radicale jongeren en geloofsstromingen, ze wisten niet waarover ze het hadden.' Zie: Marcouch, Ahmed, *Mijn Hollandse droom*, Uitgeverij Contact, Amsterdam/Antwerpen 2010, p. 60. Het rapport 'Rekrutering in Nederland voor de jihad' uit 2002 noemt Marcouch 'een werkstuk op het niveau van een leerling uit het voortgezet onderwijs'. Hij laakt ook het 'gebrek aan kennis' van de 'experts' die bij allerlei journalisten aan tafel schuiven 'die echt geen idee hadden waarover ze het hadden' (Ibid., p. 56). Ik voeg daaraan toe dat de opeenvolgende ministers van Binnenlandse Zaken die in interviews de rapporten van de AIVD toelichten met *nog meer* meel in de mond spreken als zij het over radicalisering hebben. De angst voor 'paniek' is zo groot dat men voortdurend een versluierende voorstelling geeft van de werkelijkheid, zo lijkt het.

30 'Cartoon trial: Kurt Westergaard's attacker convicted', BBC News, 3 February 2011; 'Intellektuelle Skeptiker Karikaturist Westergaard fülhlte zich allein gelassen', in: *General Anzeiger*, 10 september 2010.

31 Artikel 18 van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens luidt: 'Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden

en voorschriften'. Over het algemeen wordt alleen de nadruk gelegd op het 'belijden' en 'onderwijzen'. Maar hier wordt ook gewaarborgd 'de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen'. En die verandering behoeft niet in stilte te geschieden, maar daaraan kan men uiting geven. Artikel 18 beschermt daarmee de vrijheid van kritiek, de vrijheid om godsdiensten te kritiseren.

32 Popper formuleert het als volgt: 'Unlimited tolerance must lead to the disappearance of tolerance. If we extend unlimited tolerance even to those who are intolerant, if we are not prepared to defend a tolerant society against the onslaught of the intolerant, then the tolerant will be destroyed'. Zie: Popper, K.R., *The Open Society and its Enemies,* Volume 1, The Spell of Plato, Routledge & Kegan Paul, London and Henley 1977 (1945), p. 265. Zie voor een analyse van Poppers opvattingen: Rijpkema, Bastiaan, 'Popper's Paradox of Democracy', in: *Think,* Volume 11, Issue 32, September 2012, pp. 93-96.

33 Cliteur, Paul & Rijpkema, Bastiaan, 'The Foundations of Militant Democracy', in: Afshin Ellian & Gelijn Molier, eds., *The State of Exception and Militant Democracy in a Time of Terror,* Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2012, pp. 227-273.

34 Zie Cliteur & Rijpkema 2012, pp. 246-272; daar in een andere configuratie dan hier gepresenteerd.

35 Loewenstein, Karl, 'Militant Democracy and Fundamental Rights', I, in: *The American Political Science Review,* Vol. 31, No. 3 (June 1937), pp. 417-432, ook in: András Sajó, *Militant Democracy,* Eleven, International Publishing, Utrecht 2004, pp. 231-245; Loewenstein, Karl, 'Militant Democracy and Fundamental Rights', II, in: *The American Political Science Review,* Vol 31, No. 4 (August 1937), pp. 638-658, ook in: András Sajó,

Militant Democracy, Eleven, International Publishing, Utrecht 2004, pp. 245-265.

36 Rijpkema, Bastiaan, 'Popper's Paradox of Democracy', in: *Think,* Volume 11, Issue 32, September 2012, pp. 93-96.

37 Het boek *The Open Society and its Enemies* dat hiervoor werd geciteerd bevat vele voetnoten die op zichzelf kleine verhandelingen zijn. Het is in die voetnoten dat Popper veel behartigenswaardige opmerkingen maakt.

38 Buchan, James, *Days of God: the Revolution in Iran and Its Consequences,* John Murray, London 2013 (2012); Taheri, Amir, *The Persian Night: Iran under the Khomeinist Revolution,* Encounter Books, New York and London 2009.

39 Een mooi overzicht geeft: Gozlan, Martine, *Les rebelles d'Allah: Ils ont défié l'ordre islamiste,* préface de Jean-François Kahn, l'Archipel, Paris 2014. Zie ook: Abdel-Samad, Hamed, *Oorlog of vrede: de Arabische lente en de toekomst van het Westen,* Atlas-Contact, Amsterdam/Antwerpen 2011.

40 Renan, Ernest, *Qu'est-ce qu'une nation? Et autres essais politiques,* 1882, Textes choisis et présentés par Joël Roman, Presses Pocket, Paris 1992. In Nederlandse vertaling verschenen als: Ernest Renan, *Wat is een natie?* (vertaald, ingeleid en toegelicht door Geerten Waling en Coos Huijsen), Amsterdam: Elsevier Boeken 2013.

41 In een debat over de rechtsstaat op 11 maart 2014 had een aantal fracties in de Eerste Kamer aangedrongen op een (sobere) algemene bepaling in de Grondwet die zou formuleren dat Nederland een democratische rechtsstaat is. De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, dr. R.H.A. Plasterk, stuurde op 27 juni 2014 een brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal waarin

hij aangeeft dat het kabinet voornemens is een dergelijk voorstel tot wijziging van de Grondwet in het voorjaar van 2015 in te dienen. De brief van de minister straalt desinteresse en zelfs een flinke dosis weerzin uit. In elk geval geen enkel enthousiasme voor dit plan. Zie: 'Heroverweging over het opnemen van een algemene bepaling Grondwet', Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, dr. R.H.A. Plasterk, van 27 juni 2014. Voor een recent pleidooi voor de opneming van een preambule, zie: Geerten Waling en Coos Huijsen, 'Wij stonden model voor de Amerikaanse revolutie', *de Volkskrant*, 26 maart 2014.

42 Zie bijvoorbeeld: Duclert, Vincent, *La France, Une identité démocratique: Les textes fondateurs,* Éditions du Seuil, Paris 2008; Pierrard, Pierre, *Anthologie de l'humanisme laïque: de Jules Michelet à Léon Blum*, Editions Albin Michel, Paris 2000; *Guide Républicain.* L'idée républicaine aujourd'hui, Délagrave Édition, Paris 2004. Nederlanders vinden dit soort boeken hoogdravend. Het blijkt ook uit de gebrekkige cultuurpolitiek die Nederland – in tegenstelling tot Frankrijk – voert; onlangs brak Thierry Baudet een lans voor *meer* Nederlandse cultuurpolitiek, zie: 'Een Indië-herdenking is te weinig', *Dit is de dag (EO)*, http://www.eo.nl/ditisdedag/item/een-indie-herdenking-is-te-weinig/

43 De kwestie wordt uitvoeriger geanalyseerd in: Cliteur, Paul, 'The Rudi Carrell Affair and its Significance for the Tension between Theoterrorism and Religious satire', in: *Ancilla Iuris,* 2013: 15, pp. 15-41, full text: www.anci.ch/paul_cliteur

44 Het artikel is in 2014 gelukkig afgeschaft.

45 Critici van het cultuurrelativisme zijn: Stace, W.T., *The Concept of Morals,* Macmillan, London 1937; Bloom, Allan, *The Closing of the American Mind: How Higher Education has Failed Democracy*

and Impoverished the Soul of Today's Students, Simon and Schuster, New York 1987; Ibn Warraq, *Why the West is Best: A Muslim's Apostate's Defense of Liberal Democracy*, Encounter Books, New York, London 2012.

46 Deze malaise wordt goed geanalyseerd in: Baudet, Thierry, *Oikofobie: de angst voor het eigene*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2013 en ook in: Scruton, Roger, *Culture Counts: Faith and Feeling in a World Besieged*, Encounter Books, New York 2007; Scruton, Roger, *The West and the Rest: Globalization and the terrorist Threat*, Continuum, London / New York 2002.

47 Hirsi Ali, Ayaan, *Submission*. Uitgezonden in het programma *Zomergasten* op 29 augustus 2004. De tekst, de reacties en de achtergronden, met een bijdrage van Betsy Udink, Uitgeverij Augustus, Amsterdam 2004.

48 Mak, Geert, *Gedoemd tot kwetsbaarheid*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen 2005, p. 69.

49 Maks boekje, hoewel in brede kring met veel instemming onthaald, werd ook streng besproken door: Berghuis, Kees & Middelaar, Luuk van, 'Milde Geert Mak pleegt karaktermoord', in: *de Volkskrant*, 25 februari 2005; Zwagerman, Joost, 'Gesmoord in feilbaarheid' (recensie van Geert Mak, *Gedoemd tot kwetsbaarheid*), in: *Vrij Nederland*, 12 maart 2005.

50 Mak, Ibid., p. 69.

51 Mak, Ibid., p. 70.

52 Mr. J.P.H. Donner (1948) was van 2002 tot 2006 minister van Justitie.

53 Het kabinet-Balkenende I trad aan op 22 juli 2002, werd demissionair op 16 oktober 2002 en beëindigd op 27 mei 2003. Balkenende was dus minister-president van een demissionair kabinet ten tijde van de moord op Van Gogh.

54 Zie daarover: Benson, Ophelia, Stangroom, Jeremy, *Does God Hate Women?,* Continuum, London/New York 2009.

55 Dat is bijvoorbeeld de opvatting van: Armstrong, Karen, *The Bible:The Biography,* Atlantic Books, London 2007; Armstrong, Karen, *The Case for God:What Religion Really Means,* The Bodley Head, London 2009.

56 Femke Halsema op het partijcongres van GroenLinks (2005), beschikbaar op: <https://groenlinks.nl/nieuws/congrestoespraak-femke-halsema>

57 Zie: King, Martin Luther, Jr., 'Letter from the Birmingham City Jail', 1963, in: James Rachels, ed., *The Right Thing To Do.* Basic Readings in Moral Philosophy, McGraw-Hill, New York etc. 1989, pp. 236-254, p. 238: 'You deplore the demonstrations that are presently taking place in Birmingham. But I am sorry that your statement did not express a similar concern for the conditions that brought the demonstrations into being.' Hij geeft ook toe dat hij met zijn acties 'seeks to dramatize the issue' (Ibid., p. 240). Maar dat maakt onderdeel uit van zijn tactiek. Het zou goed zijn geweest als de Nederlandse regering deze woorden goed tot zich had laten doordringen voordat men het *Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011* had gepubliceerd. 'Polarisatie' kan heel goed deel uitmaken van een legitieme politieke strategie (zoals ook het geval was trouwens in de periode-Den Uyl toen 'polarisatie' in progressieve kringen een heel positieve gevoelswaarde had).

58 Zie de Inleiding tot dit boek.

59 ECHR, 'Refah Partisi (The Welfare Party) v. Turkey', 13 February 2003.

60 Daarop is gewezen door Meindert Fennema die analyseert hoe dit artikel is ingezet tegen Nederlandse politici die als 'extreem-

rechts' worden getypeerd. Zie: Fennema, Meindert, 'Legal repression of extreme-right parties and racial discrimination', in: Ruud Koopmans and Paul Statham, eds., *Challenging immigration and ethnic relations: Comparative European Perspectives,* Oxford University Press, Oxford 2000, pp. 119-144; Fennema, Meindert, 'Noot bij de uitspraak van het Gerechtshof te Amsterdam van 21 januari 2009 waarin het strafvervolging van Geert Wilders beveelt', in: *Strafblad,* Jrg. 7, 19 juni 2009, pp. 198-208; Fennema, Meindert, and Maussen, Marcel, 'Dealing with Extremists in Public Discussion: Front National and "Republican Front" in France', in: *The Journal of Political Philosophy,* Volume 8, Number 3, 2000, pp. 379-400; Fennema, Meindert, *Geert Wilders: Tovenaarsleerling,* Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2010.

61 Verwante vragen zijn te stellen over 'fobieën'. Waarom zou de overheid zich hebben te bemoeien met onze 'xenofobie', 'christianofobie', 'homofobie', 'islamofobie', 'atheofobie'? Bovendien: kun je een 'fobie' wel bij legislatief decreet uit de wereld helpen? Merkwaardig is ook het selectief gebruik van het begrip. Is Luther een 'papofoob'? Nee, want het is geoorloofd om tegen het katholicisme te zijn. Noemt men de paus 'atheofoob'? Nee, want atheïsten worden geacht het goed recht van de paus te erkennen tegen atheïsme te zijn. Maar waarom wordt Robert Spencer dan wel 'islamofoob' genoemd? Omdat de islamisten erin geslaagd zijn de verwarde geesten van deze wereld te doen geloven dat je niet tegen de islam als godsdienst mag zijn, maar wel tegen andere godsdiensten. Dat is vreemd.

62 Zie daarover: Heins, Majorie, *Sex, Sin, and Blasphemy: A Guide to America's Censorship Wars,* The New Press, New York 1993.

63 Goebbels, Joseph, 'Why do we want to join the Reichstag?' (translated by Randall Bytwerk), *Der Angriff,* 1928. Available at:

www.calvin.edu/academic/cas/gpa/angrif06.htm.

64 Als een voorbeeld wordt vaak op Hans Kelsen gewezen. Ik wil daar nu niet dieper op ingaan omdat het ons zou afleiden van de hoofdlijn van dit betoog. Zie: Kelsen, Hans, 'Foundations of Democracy', in: *Ethics*, Vol. LXVI, No. 1, Part II, October 1955, pp. 1-101.

65 Zie: Riemen, Rob, *De eeuwige terugkeer van het fascisme*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen 2010.

66 Zeer verhelderend hierover is: Gozlan, Martine, *Les rebelles d'Allah: Ils ont défié l'ordre islamiste*, préface de Jean-François Kahn, l'Archipel, Paris 2014.

67 Het klassieke boek hierover is natuurlijk: Mill, J.S., *On Liberty*, 1859, in: J.S. Mill, *On Liberty and other writings*, ed., Stefan Collini, Cambridge University Press, Cambridge 2004 (1989), pp. 5-115. Voor Nederlandse visies hierop verwijs ik naar: Ellian, Afshin & Molier, Gelijn & Zwart, Tom, eds., *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011.

68 In 2010 werd in het juni-nummer van het internet-magazine *Inspire* een lijst van te executeren personen gepubliceerd, waarop staan: Lars Vilks, Flemming Rose, Geert Wilders, Salman Rushdie, Ayaan Hirsi Ali, Kurt Westergaard and Molly Norris. Zie: 'Wilders op dodenlijst in online glossy Al Qaida', in: *de Volkskrant*, 17 juli 2010. Zie over het tijdschrift ook: Kester, Sacha, 'Al-Qaida glossy vol tips voor de "ondernemende jonge jihadist"', in: *de Volkskrant*, 3 mei 2012; Cavendish, Julius, 'Al-Qa'ida glossy advises women to cover up and marry a martyr', in: *The Independent*, 14 March 2011.

69 Een voorbeeld uit Duitsland. Hamed Abdel-Samad verhaalt in het voorwoord van het boek dat ik heb besproken dat hij

op 4 juni 2013 in Caïro een lezing hield op basis waarvan in een televisiediscussie onder islam-geleerden om zijn dood werd gevraagd. Een hoogleraar van de Al-Azhar-universiteit en de leider van de terreurbeweging Dschamaa Islamiyya eisten dat het vonnis jegens Abdel-Samad onmiddellijk zou worden voltrokken. Abdel-Samad bevindt zich inmiddels onder politiebewaking in Duitsland. Natuurlijk kan hij niet aan Egypte worden uitgeleverd, maar theoterroristen kunnen wel naar Duitsland reizen, zoals Mohammed Geele naar Denemarken deed om Kurt Westergaard te vermoorden (deze aanslag mislukte overigens, net als andere aanslagen, en Geele zit nu een straf uit in Denemarken). Voor de achtergrond van het geval van Abdel-Samad, zie: Abdel-Samad, *Der islamische Faschismus*, p. 12.

70 Hij doet dat in: Wilders, Geert, *Marked for Death: Islam's War Against the West and Me*, Regnery Publishing, Inc., Washington DC 2012, waarin hij in feite de gedachte van de weerbare democratie oppakt door zich te oriënteren op het werk van Winston Churchill en Theodore Roosevelt. Ook voor zijn kritische opmerkingen over de islam kon Wilders inspiratie opdoen bij Churchill, met name in diens Churchill, Winston, *The River War: An Account of the Reconquest of the Sudan*, Dover Publications, Inc., Mineola, New York 2006 (1899). Zie ook: Churchill, Winston, *Churchill: The Power of Words: His remarkable life recounted through his writings and speeches*, 200 readings selected, edited and introduced by Martin Gilbert, Bantham Press, London 2012, p. 27. Zie Wilders over Churchill in: Wilders, Geert, *Marked for Death: Islam's War Against the West and Me*, Regnery Publishing, Inc., Washington DC 2012, pp. 47, 54, 116, 121-22, 216.

71 *De Heineken ontvoering* (2011), regisseur: Maarten Treurniet. Het is een film over de kidnapping van Freddy Heineken (1923-2002) en zijn chauffeur Ab Doderer. Voor hun bevrijding werd een bedrag van omgerekend 16 miljoen euro betaald.

72 Dit is overigens niet helemaal juist, want ik denk dat Khomeini op het spoor werd gezet van deze ontdekking op de avond van 23 februari 1987 (dus twee jaar voor de *fatwa* over Rushdie). Toen hoorde hij namelijk van de Iraanse ambassade in Nederland (althans er zijn sterke aanwijzingen om dat te

vermoeden) dat een persiflage op zijn persoon en bewind *niet* was uitgezonden op de Nederlandse televisie alleen maar omdat men hier dacht dat dit de tiran onwelgevallig zou zijn. Toen moet Khomeini hebben gedacht: 'Wat is het gemakkelijk om een democratie te intimideren.' En misschien heeft hij in de jaren die daarop volgden wel gedacht: 'Waarom zou ik niet nog een stap verder zetten?' Ik geef toe dat ik hier een speculatie ventileer, maar het lijkt mij wel erg waarschijnlijk. De Carrell-affaire was daarmee een opstapje voor de Rushdie-affaire.

73 Zou koningin Beatrix, voorafgaand aan de kerstrede op 25 december 2004 die ik hiervoor heb geanalyseerd, hebben gedacht dat de wijze waarop Theo van Gogh werd vermoord enige gelijkenis vertoont met de wijze waarop Willem van Oranje werd vermoord? Kijkend naar de adviseurs van de Koningin denk ik 'nee'. Zie: 'De Apologie (of Verantwoording van de Prins van Oranje)', 1581, in: Coos Huijsen en Geerten Waling, red., *De geboortepapieren van Nederland,* Elsevier Boeken, Amsterdam 2014, pp. 69-145.

74 Lewis, Bernard, 'Behind the Rushdie Affair', in: *The American Scholar*, Vol. 60, No. 2 (Spring 1991), pp. 185-196. Iemand die vroeg begreep hoe ingrijpend de consequenties van de 'gijzeling'

van Rushdie zouden zijn, was: Waldron, Jeremy, 'Rushdie and Religion', voor het eerst gepubliceerd als: 'Too important for Tact' in: *The Times Literary Supplement,* 10 March 1989, pp. 248 and 260, later opnieuw opgenomen in: Jeremy Waldron, *Liberal Rights: Collected Papers 1981-1991,* Cambridge University Press, Cambridge/New York 1993, pp. 134-143. Een bijzonder goed artikel over de kwestie is ook: Reve, Karel van het, 'Achterlijke artikelen', in: *Elsevier,* 4 maart 1989, en ook opgenomen in: Karel van het Reve, *Verzameld Werk,* Deel 6, Van Oorschot, Amsterdam 2011, pp. 350-353.

75 Dat is volgens mij ook de reden waarom Margaret Thatcher met geen woord rept over Salman Rushdie in haar memoires. Zie: Thatcher, Margaret, *The Autobiography,* Harper Press, London 1993/1995. Thatcher, die glorieerde in The Falklands War (1982), was machteloos – niet 'iron-lady-like' – in de Rushdie-affaire.

76 Naar aanleiding van de interventie van minister Van den Broek in de VARA-uitzending met een persiflage van een bijeenkomst met Khomeini, zei overigens één Kamerlid dat het kabinet was gechanteerd: A. van Es van de PSP. Zie: 'Verslag van een mondeling overleg', Op 26 februari 1987, vastgesteld op 12 maart 1987, in: Tweede Kamer, 1986-1987, 19 700, hfds. V, nr. 79, pp. 1-3, p. 3.

77 Uit Rushdies autobiografie, *Joseph Anton: A Memoir,* Jonathan Cape, London 2012, blijkt dat Rushdie zijn hoop bleef vestigen op onderhandelingen en het herroepen van de *fatwa*. Vanuit zijn perspectief blijft die hoop begrijpelijk, maar aan de andere kant: was die hoop wel realistisch?

78 Zie artikel 83a Wetboek van Strafrecht: 'Onder terroristisch oogmerk wordt verstaan het oogmerk om de bevolking of een

deel der bevolking van een land ernstige vrees aan te jagen, dan wel een overheid of internationale organisatie wederrechtelijk te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden, dan wel de *fundamentele politieke, constitutionele of sociale structuren van een land of een internationale organisatie ernstig te ontwrichten of te vernietigen*' (cursivering toegevoegd).

79 Dit proces wordt goed beschreven in: Laes, Willy, *Mensenrechten in de Verenigde Naties: een verhaal over manipulatie, censuur en hypocrisie*, Garant, Antwerpen-Apeldoorn 2011.

80 Wie wel voor universalisme ijvert, is: Fourest, Caroline, *La dernière utopie: menaces sur l'universalisme*, Éditions Grasset, Paris 2009.

81 Zie daarover: Zimmerman, Augusto, 'The Unconstitutionality of Religious Vilification Laws in Australia: Why Religious Vilification Laws Are Contrary to the Implied Freedom of Political Communication Affirmed in the Australian Constitution', in: *BYU Law Review*, Issue 3, Volume 2013, pp. 457-504. Dat het Nederlandse patroon overigens niet significant verschilt van wat zich in andere landen aftekent, blijkt uit: Reynié, Dominique, *Les nouveaux populismes*, Édition revue et augmentée, Librairie Arthème Fayard/Pluriel, Paris 2013 (2011).

82 Theodor Holman heeft een punt wanneer hij schrijft dat iedereen het heel erg vindt dat Theo van Gogh is vermoord, maar dat niemand durft te bekennen dat Theo 'misschien wel in enige mate gelijk had'. Zie: Holman, Theodor, *Theo is dood*, Met een voorwoord van Gijs van de Westelaken, Mets en Schilt, Amsterdam 2006, p. 96. Dat klopt, maar het is natuurlijk ook wel verdraaid moeilijk om het gelijk te bekennen van iemand die je enorm haat. Remco Campert die op de dag *na* de moord verklaarde dat hij er moeite mee had dat Van Gogh als de held

van het vrije woord de geschiedenis zou kunnen ingaan, had ook kunnen zeggen: 'Ik was het in alles met Van Gogh oneens, behalve op dat ene punt waarmee hij door zijn eigen dood een zeker gelijk van zijn standpunt onderstreepte'. Campert zou natuurlijk kunnen antwoorden: 'Maar die andere punten waarover Van Gogh het had, waren voor mij *zo belangrijk* dat ik hem dit ene punt waarop hij gelijk had niet gun'. Dat kan, maar dat geeft dan misschien wel aan dat de prioriteiten van Campert verkeerd liggen, denk ik. Campert (heel menselijk overigens) laat zich door kleinigheden van iets groots afleiden. Dat grote is: wie heeft de beste diagnose van onze tijd? Is dat Theo van Gogh of Geert Mak?

83 Tijdens het overleg dat volgde op zijn interventie gaf de minister zelfs aan dat hij zich bewust was van 'de mogelijke precedentwerking van zijn interventie'. Zie: 'Verslag van een mondeling overleg', Op 26 februari 1987, vastgesteld op 12 maart 1987, in: Tweede Kamer, 1986-1987, 19 700, hfds. V, nr. 79, pp. 1-3, p. 3.

84 Chervel, Thierry, 'Vorauseilende Unterwerfung', in: *Der Tagespiegel*, 7/2/2009.